

УДК 159.9 + 343.985+351.745.7

Грібов Михайло Леонідович – старший науковий співробітник, доцент кафедри оперативної-пошукової роботи та документування факультету підготовки кадрів спеціальних підрозділів Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Психологічні особливості рольової поведінки суб'єктів візуального спостереження

У статті визначено психологічні особливості та конкретні прийоми рольової поведінки слідчих і оперативних працівників при проведенні візуального спостереження за членами організованих злочинних формувань.

Ключові слова: візуальне спостереження, рольова поведінка, організоване злочинне формування.

Візуальне спостереження є одним із ефективних засобів пізнавальної діяльності поліцейських органів держав усього світу, що успішно використовується для отримання інформації про членів організованих злочинних формувань. У вітчизняній юридичній теорії та практиці його традиційно зараховували лише до категорії оперативно-розшукових заходів. Із прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України воно набуло статусу негласної слідчої (розшукової) дії, що розширило коло його суб'єктів. Тому зростає актуальність проблеми їх компетентності в питаннях візуального спостереження, проведення якого потребує спеціальних знань, вмінь і навичок, у тому числі психологічного змісту. Психологічна підготовленість оперативних працівників і слідчих до візуального спостереження є необхідною умовою його ефективного застосування у боротьбі з організованою злочинністю.

Формування готовності до візуального спостереження має ґрунтуватися на усталених у науці та практиці вихідних положеннях щодо його психологічних особливостей і закономірностей.

Найбільш фундаментальні дослідження психологічних засад візуального спостереження, як метода оперативно-розшукової діяльності, були проведені радянськими вченими (Р. К. Безруких, В. М. Колдаєв, Г. К. Синілов, В. Г. Соколов та ін.) у минулому столітті. Результати цих досліджень й досі використовуються у нормотворчій діяльності правоохоронних органів спеціальних служб країн пострадянського простору та складають основу сучасних підручників і навчальних посібників з візуального спостереження.

На положеннях і висновках фундаторів, що досліджували психологію візуального спостереження, ґрунтуються останні розробки українських науковців: Б. І. Бараненка, А. А. Венедіктова, Н. Ф. Войтович, В. А. Дашкевич, О. Ф. Долженкова, Д. Й. Никифорчука, М. А. Погорецького, І. Р. Шинкаренка та інших. Сучасні дослідження, маючи своїми витокami праці радянських часів, наслідують розмежування психології візуального спостереження на окремі напрями. Формально їх перелік ніхто з науковців не визначає. Проте у тематиці та (або) структурі їх публікацій чітко виокремлюються: психологічні засади маскування; професійно важливі якості суб'єктів візуального спостереження; розпізнавання і тлумачення зовнішніх проявів психічної діяльності об'єкта, прогнозування його поведінки; соціально-психологічні засади колективної діяльності під час проведення оперативно-розшукового заходу (негласної слідчої) дії. Ці напрями здебільшого добре розроблені. Проте, досліджуючи психологічні засади маскування, вчені приділяють увагу переважно його принципам, використанню матеріальних засобів і пристосуванню до конкретної ситуації. Рольовій поведінці спостерігачів сьогодні бракує уваги.

Мета статті – визначити психологічні особливості та типові прийоми рольової поведінки суб'єктів візуального спостереження, а також засоби розвитку її навичок.

Від змісту та переконливості рольової поведінки слідчих й оперативних працівників часто залежить ефективність спеціальних операцій, безпека, життя та здоров'я людей. Процес формування вмінь і навичок означеної поведінки має бути науково обґрунтованим. Саме наукове обґрунтування зазначеного процесу сьогодні є проблемним. Одна з причин цього полягає у відсутності в психології [1–6] та теорії оперативно-розшукової діяльності єдиних підходів до визначення поняття й видів рольової поведінки [7–14].

Суперечності у розумінні рольової поведінки мають місце і безпосередньо в теорії оперативно-розшукової діяльності. М. А. Погорецький слушно зауважує, що при визначенні понять ОРД слід виходити з концептуальних засад людської діяльності, сформульованих у філософській, психологічній та іншій літературі [15, С. 153]. Виходячи з цього та ґрунтуючись на результатах власних досліджень [16], ми дійшли висновку,

що термін “рольова поведінка” в теорії оперативно-розшукової діяльності доцільно застосовувати у тому ж значенні, що і в соціальній психології. Цим поняттям повинно охоплюватись виконання власних і чужих соціальних та особистісних ролей суб'єктами та об'єктами ОРД. Виконання чужих ролей доцільно визначити як легендовану рольову поведінку.

При проведенні візуального спостереження легендована рольова поведінка є засобом конспірації. Особа, яка проводить негласну слідчу дію (оперативно-розшуковий захід), має майстерно виконувати широкий спектр звичайних для кожної людини соціальних ролей – покупця, пасажира, пацієнта, глядача, відвідувача ресторану та ін., а у певних ситуаціях – досить специфічних ролей, наприклад, продавця, таксиста, особи без певного місця проживання, працівника комунального господарства, мешканця конкретного під'їзду, будівельника, різноробочого тощо [17; 18].

Виконання широкого спектру чужих соціальних ролей, активне використання засобів маскуванню відбувається одночасно з виконанням основних завдань візуального спостереження. В умовах значних навантажень на психіку, а часто і значних фізичних навантажень, достовірне виконання чужих соціальних ролей (навіть звичайних для кожної людини) викликає труднощі в оперативних працівників без значного досвіду роботи. Це виявляється у неприродній поведінці, розгубленості, що часто призводить до демаскування та провалу виконання поставлених завдань.

Отже, поряд з формуванням у фахівця з візуального спостереження професійно-важливих якостей, що пов'язані з пізнавальними та вольовими психічними процесами, необхідно формувати і навички легендованої рольової поведінки.

Формуванню таких навичок у великому ступені сприяє використання методик драматичного мистецтва, слушно зауважував П. Г. Попов [19, С. 3]. На ґрунті узагальнення та систематизації досвіду театральної педагогіки вчений запропонував систему практичних рекомендацій з використання акторських психотехнік у діяльності співробітників органів внутрішніх справ. В Україні питання використання досягнень драматичного мистецтва в оперативній роботі досліджував П. Я. Пригунов, який розробив практикум з психології рольової поведінки [20, С. 249–467]. Доробок науковця успішно може використовуватись в умовах навчального закладу для підготовки негласних штатних працівників оперативних підрозділів. Окремі вправи, запропоновані П. Я. Пригуновим, вже застосовуються для навчання майбутніх фахівців з візуального спостереження. Водночас варто зауважити, що при впровадженні у навчальний процес пропозицій вченого, необхідно враховувати окремі аспекти

ти, які суттєво відрізняють роботу оперативного працівника від творчості актора.

По-перше, кінцева мета процесу перевтілення в театральному мистецтві та в ОРД і кримінальному процесі принципово різна. Артист створює художній образ, піклуючись про його сценічну виразність, яскравість, жанрові та стильові особливості, що, в результаті, веде до емоційних вражень глядача. Оперативний працівник (слідчий) не повинен відрізнятися від реального “прототипу” своєї ролі. Художність у виконанні ролі неприпустима. Лише послідовний реалізм стає головним принципом перевтілення. Отже, відсутність окремих якостей, притаманних професійному актору, в деяких випадках необхідна оперативному працівникові, щоб бути особливо переконливим, достовірним, непомітним [19, С. 3].

По-друге, наслідки помилки оперативного працівника можуть бути набагато серйознішими, ніж неякісне виконання актором своєї ролі – від провалу конкретної слідчої дії (оперативно-розшукового заходу) до реальної загрози життю і здоров’ю людей. Усвідомлення суттєвої небезпеки, відповідальності за долю своїх колег і громадян може призвести до надмірного хвилювання, і, як наслідок, – неякісного виконання ролі.

По-третє, актор всю психічну діяльність спрямовує на створення потрібного образу, а оперативний працівник (слідчий) розподіляє психічні зусилля між виконанням поставлених завдань і виконанням чужої соціальної ролі. Тому його зовнішня (предметна) діяльність не може бути повністю підпорядкована внутрішній (психічній).

Звідси – неможливість повним обсягом використати здобутки драматичного мистецтва. Тому ефективними виявляються лише окремі правила, які не дозволяють внутрішній психічній діяльності, пов’язаній з виконанням службових завдань, виявлятися у зовнішніх проявах (міміка, жести, пози, погляд) і предметній діяльності в цілому. Зокрема, це “Метод фізичних дій” К. С. Станіславського. Його сутність полягає в тому, що вигадану психічну (внутрішню) дію, пов’язану з вищою нервовою діяльністю, виконати набагато складніше, ніж фізичну (предметну), пов’язану з просторовими діями. Однак, якщо ці фізичні дії підібрані таким чином, що вони спрямовані на виконання певного (уявного) завдання, – їхнє виконання спричиняє мимовільне налаштування психіки на переживання складних процесів, які не піддавалися безпосередній імітації [21].

Володіння подібним інструментарієм для спостерігача є надзвичайно важливим. П. Г. Попов слушно зауважує, що в умовах прихованого степеня оперативний працівник, який не застосовує творчого підходу до рольової діяльності, швидше за все буде викритий. Якщо спостерігач нічим

не зайнятий (або просто відверто стежить за об'єктом), то він відразу привертає увагу. Тому відповідно до оперативно-розшукової ситуації потрібно вигадати для себе певний образ і визначити мету його діяльності. Потім, обов'язково вигадати якнайбільше перешкод до її здійснення і завдань, необхідних для її досягнення. Конкретність і реалістичність цих завдань зменшує підозрілість вигаданого персонажу [19, С. 17–19]. Вдалий підбір потрібного образу та мети його діяльності потребують відповідних соціальних знань, що можуть бути набуті оперативним працівником (слідчим) через повсякденне епізодичне спостереження за соціальним життям у публічно доступних місцях. Саме так можна сформулювати достовірне уявлення про поведінку людей, образи яких придатні для відтворення в процесі проведення негласної слідчої дії.

Використання “методу фізичних дій” може бути органічно доповнене дотриманням низки психологічних правил, візуального спостереження, що вироблені практикою та передаються фахівцями з проведення цього заходу із покоління в покоління. При цьому, означені правила не знайшли свого формального виразу в нормативно-правових актах і не виступали предметом наукових досліджень. Проте, вони добре відображені у сучасній російській художній літературі [18; 22] та серіалах за мотивами відповідних творів [23]. Аналіз цих творів дав можливість виокремити, конкретизувати і сформулювати окремі “не писані” правила візуального спостереження.

1. Спостерігач, який знаходиться в полі зору об'єкта або його зв'язків, повинен завершити будь-яку розпочату дію (докурити запалену цигарку, допити куплений напій, якщо прямував до виходу – вийти з приміщення тощо).

2. Спостерігач, який знаходиться в полі зору об'єкта або його зв'язків, не повинен різко зупинятися або прискорюватися, змінювати напрямок руху.

3. Спостерігачеві заборонено дивитись в очі спостережуваному та його зв'язкам. Той, хто зустрівся поглядом з об'єктом, надалі, здебільшого, буде впізнаний ним, якщо потрапить в його поле зору.

4. Аби виключити зустріч поглядом із спостережуваним, доцільно максимально використовувати боковий зір й у необхідних випадках дивитись або нижче грудної клітини, або поверх головного убору об'єкта.

5. Якщо уникнути зустрічі очима з об'єктом не вдалося, неможна різко відводити погляд у інший бік, його потрібно сконцентрувати на будь-якому предметі, що знаходиться за спостережуваним, продемонструвавши, що саме він цікавить спостерігача.

6. Спостерігач не повинен різко ховати обличчя та взагалі ховатися, якщо відчув на собі погляд сторонньої особи (об'єкта, його

зв'язків, контрспостерігачів). У такому випадку потрібно неквапливо покинути їх поле зору.

Даний перелік не є вичерпним і може бути доповнений іншими правилами та прийомами, виробленими або перевіреними практикою. Він стосується лише психологічних аспектів рольової поведінки спостерігачів і не зараховує інших формально невизначених правил.

Висновки. Проведення візуального спостереження потребує навичок виконання чужих соціальних ролей (легендованої рольової поведінки), у тому числі в умовах значних психічних і фізичних навантажень.

Легендована рольова поведінка спостерігачів поряд із матеріальними знаряддями є засобом їх маскуванню. Навички виконання легендованих соціальних ролей варто розвивати за “методом фізичних дій” К. С. Станіславського, а також через дотримання неформальних правил візуального спостереження з маскуванню дійсної соціальної ролі спостерігача, вироблених практикою.

У навчальних програмах з підготовки фахівців підрозділів, компетенцію яких становить візуальне спостереження, потрібно врахувати засвоєння курсантами основ легендованої рольової поведінки. Це потребує збільшення кількості часу, відведеного на викладання відповідних дисциплін (професійна психологічна підготовка працівників оперативних підрозділів; психологія оперативно-розшукової діяльності, спецкурс “візуальне спостереження”).

Список використаних джерел

1. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О. М. Степанов. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с.
2. Большой психологический словарь [Электронный ресурс] / Сост. Б. Мещеряков, В. Зинченко. – Олма-пресс, 2004. – Режим доступа : <http://vocabulary.ru/dictionary/30/word>.
3. Юридическая психология: словарь терминов / [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vocabulary.ru/dictionary/20/word>.
4. Семиченко В. А. Психология общения / В. А. Семиченко. – [2-е изд.]. – К. : Магістр-S, 1998. – 150 с.
5. Москаленко В. В. Соціальна психологія : навч. посіб. / В. В. Москаленко. – К. : Центр навчальної книги, 2005. – 624 с.
6. Горностай П. П. Психологія рольової самореалізації особистості // автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психолог. наук : спец. 19.00.05 / П. П. Горностай. – К., 2009. – 32 с.
7. Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність. Частина I : підручник / О. М. Бандурка. – Х. : НУВС, 2002. – 244 с.
8. Філіпенко Н. Є. Організаційно-психологічні питання професійної підготовки оперативних працівників для застосування гласних та негласних методів

й заходів ОРД [Електронний ресурс] / Н. Є. Філіпенко // Форум права. – 2006. – № 1. – С. 89–107. – Режим доступу :

<http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2006-1/06fneizo.pdf>.

9. Бірюков Г. М. Теоретичне визначення поняття “легенда” в оперативно-розшуковій діяльності / Г. М. Бірюков // Наук. вісн. Київ. нац. ун-ту внутр. справ. 2006. № 1. – С. 16–23.

10. Євдокимов В. М. 2010 – рік реформування аналітичної роботи кримінальної міліції / В. М. Євдокимов // Бюлетень з обміну досвідом роботи МВС України. – 2010. – № 181. – С. 5–11.

11. Охріменко І. М. Зміст оперативно-розшукових заходів у контексті психології ОРД / І. М. Охріменко // Бюлетень з обміну досвідом роботи МВС України. – 2010. – № 184. – С. 118–126.

12. Поплавський А. П. Кредит – справжній, клієнт – фіктивний / А. П. Поплавський // Бюлетень з обміну досвідом роботи МВС України. – 2009. – № 179. – С. 22–24.

13. Оперативно-розсыскная деятельность : учебник / под ред. К. К. Горяинова, В. С. Овчинского, Г. К. Синилова, А. Ю. Шумилова. – [2-е изд., доп. и перераб.]. – М. : ИНФРА-М., 2004. – 848 с.

14. Ивахин А. Е. Оперативная деятельность и вопросы конспирации в работе спецслужб [Текст] : (по материалам открытой печати и литературы) : [в 6 т.] / А. Е. Ивахин, П. Я. Прыгунов. – К. : КНТ, 2008. – ISBN 978-966-373-368-5.

Т. 1. – [2-е изд., стереотип.]. – [Б. м.] : [б. в.], 2008. – 406 с. – ISBN 978-966-377-367-8.

15. Погорецький М. А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі : монографія / М. А. Погорецький – Х. : Арсіс, ЛТД, 2007. – 575 с.

16. Грібов М. Л. Поняття рольової поведінки в психології та теорії оперативно-розшукової діяльності / М. Л. Грібов // Юридична психологія та педагогіка. – 2011. – № 2. – С. 203–215.

17. Информационно-поисковая работа: наружное наблюдение / [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

http://www.sec4all.net/doronin_gl4.html;

Ведение наружного наблюдения / [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://worldwearon.ru/tactics/ved.php>;

Ведение наружного наблюдения ограниченными силами / [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://www.bratok.com/advice/kgb03.shtml>;

Куриленко С. С. Візуальне спостереження [Електронний ресурс] / Куриленко С. С., Желанович Е. О. // Украина криминальная. – Режим доступу : www.cripo.com.ua.

18. Черкасов Д. Пятая стража [Электронный ресурс] / Д. Черкасов. – Режим доступа :

<http://www.phantastike.ru/cherkasov>.

19. Попов П. Г. Использование элементов актерской психотехники в деятельности сотрудников органов внутренних дел / П. Г. Попов. – М. : А. П. О., 1992. – 41 с.

Борьба с организованной преступностью и коррупцией (теория и практика)

20. Прыгунов П. Я. Психологическое обеспечение специальных операций: Оперативное внедрение : учеб. пособ. / П. Я. Прыгунов. – К. : КНТ, 2006. – 472 с.

21. Станиславский К. С. Учебник актёрского мастерства [Электронный ресурс] / К. С. Станиславский. – Режим доступа :

[http://www. art-pr. eu](http://www.art-pr. eu).

22. Константинов А. Наружное наблюдение: Экипаж. Команда / А. Константинов. – М. : АСТ, 2008. – 446 с.; Константинов А. Наружное наблюдение: Экипаж. Ребус / А. Константинов. – М. : АСТ, 2009. – 485 с.; Черкасов Д. Пятая стража [Электронный ресурс] / Д. Черкасов. – Режим доступа :

<http://www. phantastike. ru/cherkasov>.

23. Тайная стража; Тайная стража: смертельные игры – художественный фильм. – Кинокомпания “Эхо” [Электронный ресурс] / Режиссёр: Ю. Музыка, Сценарий: В. Шмаков, В. Романов. – 2005. – Режим доступа :

<http://serialu. net/tajnaja-strazha/>.

В статье определены психологические особенности и конкретные приёмы ролевого поведения следователей и оперативных работников при проведении визуального наблюдения за членами организованных преступных формирований.

The article deals with the determination of the psychological peculiarities and the specific methods of the detectives and investigators role behavior in process of visual observation.

Стаття надійшла до редакції журналу 8 листопада 2012 року.